Essay

Landschap is alles

Uit liefde voor het landschap werd Berno Strootman landschapsarchitect. Met lede ogen zag hij aan hoe het landschap al decennia lijdt onder de landbouw. Hoe meer je weet van flora en fauna, hoe meer je ziet verdwijnen en verschrompelen. Strootman greep de kans om Rijksadviseur voor het Landschap te worden dan ook met beide handen aan: dit was dé positie om daadwerkelijk iets te betekenen voor het herstel van het landschap en een betere verhouding met landbouw.

Hij houdt een vurig pleidooi voor een landschapsinclusieve landbouw met een *New Deal* voor boer en maatschappij. Het Nederlands cultuurlandschap is voor het grootste deel ontstaan door boeren, laat het nu weer opbloeien samen met de boeren.

Berno Strootman (College van Rijksadviseurs)

In het landschap komt alles samen. Daar zie je de mooie Hollandse luchten, ruik je de geur van vlierbloesem, fluitenkruid en vers gemaaid gras. Een boer is aan het werk en je toekomstige maaltijd groeit. Aan de slootkant zie je de koekoeksbloem, je hoort de kikkers kwaken en in de zomer zie je de veldleeuwerik stijgen en hoor je hem tierelieren[1]. Je kunt er fietsen, wandelen, stilstaan of in het gras liggen. Je kunt de storm voelen, en de striemende regen - je één voelen met de elementen.

De liefde voor het landschap en het buiten zijn, het spel tussen mens en natuur, maakte dat ik landschapsarchitectuur ging studeren in Wageningen. Lang was mijn dilemma dat ik vooral hield van landschappen die juist niet zijn ontworpen, maar vanzelfsprekend voortvloeien uit de manier waarop mensen hun voedsel produceren. In de loop van mijn studie en in mijn werkende bestaan als landschapsarchitect leerde ik het landschap steeds beter doorgronden en daarmee ook steeds verfijnder waarderen. Tegelijkertijd zag ik de kwaliteiten van het landschap zienderogen afnemen, juist omdat ik die kwaliteiten bewuster waarnam.

Daarnaast zag ik om me heen de verstedelijking uitvloeien over het land en grote transities opdoemen aan de horizon, terwijl we in de afgelopen jaren volgens het CBS elke dag al 8,5 hectare landelijk gebied kwijtraakten.[2] Het gevoel van urgentie groeide bij mij, terwijl ik er in mijn dagelijkse werk niet zoveel aan kon bijdragen om verstedelijking beter te sturen, verrommeling tegen te gaan, de grote transities goed te laten landen, en de verhouding tussen landbouw en landschap te verbeteren. De landbouw is immers de belangrijkste drager van het cultuurlandschap en op de landbouw heb je als landschapsarchitect weinig invloed.

Toen ik in 2016 werd gevraagd om Rijksadviseur voor het Landschap te worden, zag ik meteen de kans: als ik ooit een bijdrage zou willen leveren aan een nieuwe verhouding tussen landbouw en landschap, was dit waarschijnlijk de positie waarin ik dat het beste zou kunnen doen. Het onderwerp staat daarom stevig in de werkagenda[3] die we als College van Rijksadviseurs (CRa) hebben gemaakt. Het is als een van de vier grote transities prominent opgenomen in Panorama Nederland[4]: de visie op de ruimtelijke toekomst van Nederland in 2050, die we als CRa eind 2018 uitbrachten. In Via Parijs[5], ons advies over de energietransitie in Nederland tot 2050, vormt het bieden van ruimte voor de verduurzaming van de landbouw een belangrijk motief voor het pleiten voor een verbod op zonne-energiecentrales op landbouwgrond. Ook ons advies over het tegengaan van de verdozing[6] is er voor een belangrijk deel op gericht om zo veel mogelijk van ons cultuurlandschap te behouden voor landbouw. Met ons Dashboard Verstedelijking[7] hebben we een instrument ontwikkeld waaruit blijkt dat het zowel voor de stad als voor het landschap goed is om de grote bouwopgave te concentreren binnen de grenzen van bestaande stedelijke gebieden.

Het behouden van het landelijke gebied voor landbouw is één stap, maar aan de kwaliteit van dat cultuurlandschap moet nog wel het nodige gebeuren. Dat kan alleen door de huidige intensieve landbouw te transformeren naar vormen van landbouw die naast voedsel ook aantrekkelijke landschappen produceren. De prijsvraag Brood en Spelen[8][9] die we in 2018 organiseerden, gericht op de vernieuwing van de landbouw op bedrijfsniveau, leverde daartoe een eerste aanzet.

De *New Deal* tussen boer en maatschappij, waarvoor we in Panorama Nederland een vurig pleidooi hielden, sprak veel mensen aan, maar miste nog een concrete vertaling. Dat was ook een veel voorkomende reactie op de visie op kringlooplandbouw[10] die minister Carola Schouten van LNV ongeveer tegelijkertijd uitbracht. In de drie pilots die we in 2019 zijn gestart, zijn we daarom samen met wetenschappers, ontwerpers, boeren en gebiedskenners op zoek gegaan naar wat zo'n *New Deal* in die drie gebieden zou kunnen zijn, en wat landschapsinclusieve kringlooplandbouw in die drie gebieden zou kunnen inhouden.

1 Het mooie en treffende woord 'tierelieren' voor het gezang van een veldleeuwerik heb ik geleend van Sicco Mansholt, die in 1991 aan zijn zus Aleid schreef; "wat hebben wij gedaan dat die levende symbolen van de natuur, we spreken nu van ons "milieu" zijn verdwenen? Die stekelbaarsjes in de sloot, ..., de pinksterbloemen die de weide roze kleurden, de dotters in de slootwallen en hoog boven dat alles die steil stijgende tierelierende leeuwerik."
2 www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/35/meer-grond-voor-woningen-en-bedrijven. Het betreft de periode 1996-2015.
3 Agenda 2017-2020: ontwerpen aan een rijker, hechter en schoner Nederland: https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2017/05/17/cra-werkagenda.
4 www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2018/12/06/panorama-nl.
5 www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2019/10/17/via-parijs.
6 www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2019/10/29/xxl-verdozing.
7 www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2018/10/16/dashboard-verstedelijking.
8 www.prijsvraagbroodenspelen.nl.
9 www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2020/06/04/advies-brood-en-spelen.
10 Visie Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden, Ministerie van LNV, 2018.

"In de zomer zie je de veldleeuwerik stijgen en hoor je hem tierelieren."

Afb. 1
De veldleeuwerik was in de jaren vijftig van de vorige eeuw een veelvoorkomende boerenlandvogel, maar is tegenwoordig heel zeldzaam

"Het gevoel voor urgentie groeit: elke dag verliezen we 8,5 hectare aan landelijk gebied."

“Weinig landen kennen zo’n rijkdom aan landschap als Nederland.”

Interactie tussen mens en natuur

Het Nederlandse landschap is van een ongekende rijkdom en variatie. Er zijn weinig landen waar op zo’n kleine oppervlakte zo’n grote diversiteit is. Voor een groot deel is de afwisseling het gevolg van de ligging van ons land in de delta van de Elbe-Weser-Eems-IJssel-Waal-Maas-Schelde en honderden kleinere riviertjes die we met Noord-Duitsland en België delen, en de overgang naar de hogere gronden. Ook het feit dat het landijs in de voorlaatste IJstijd (Saalien) tot halverwege Nederland is gekomen is de basis voor veel diversiteit. Toch is de grote variatie voor het belangrijkste deel te danken aan de interactie tussen mens en natuur. Op de ene plek in Nederland hebben onze voorouders net weer anders gereageerd op de natuurlijke omstandigheden die ze aantroffen, dan een paar kilometer verderop. En ook die natuurlijke omstandigheden waren telkens net weer even anders. Het Nederlandse cultuurlandschap dat daarvan het resultaat is, is grotendeels gemaakt door boeren of door andere ontginners die het land geschikt maakten voor gebruik door boeren. Doordat ze het land ontgonnen, bewerkten en aankleedden met beperkte technische middelen, door de subtiele natuurlijke verschillen en door de culturele verschillen tussen gebieden, ontstond de rijke variatie aan Nederlandse cultuurlandschappen die zo vaak is bezongen.

Het wrange is dat dezelfde landbouw die grote kwaliteiten sinds de Tweede Wereldoorlog weer heeft laten verdwijnen. De teloorgang begon al aan het eind van de negentiende eeuw toen kunstmest op grote schaal beschikbaar kwam en arme gronden vruchtbaar konden worden gemaakt. Met de introductie van prikkeldraad verloren houtwallen en singels grotendeels hun functie. Natte gronden werden gedraineerd en ook in productie gebracht.

Na de Tweede Wereldoorlog ging het helemaal hard met Mansholt aan het roer, gericht op schaalvergroting en specialisatie. De tractor won snel terrein. De waterhuishouding kon steeds beter worden aangepast aan de eisen van de moderne landbouw. Peil volgt functie werd het nieuwe adagium, in plaats van functie volgt peil. Kleine percelen werden samengevoegd om efficiënter te kunnen werken. Microreliëf werd gladgestreken tot een biljartlaken. Grote arealen werden ingezaaid met eenzelfde soort gras voor een hogere productie. Fokprogramma’s maakten de koe tot melkmachines van epische proporties. Met een heel arsenaal aan chemische middelen in de ‘medicijnkast’ werd de boer steeds minder afhankelijk van natuurlijke plaagbestrijders. De productie steeg tot ongekende hoogte. Het voordeel hiervan is dat we nu beschikken over een enorme variatie aan voedingsmiddelen van hoge kwaliteit, tegen een lage winkelprijs. Het percentage van ons inkomen dat we uitgeven aan voedsel is gedaald van 39% in 1950 naar zo’n 11% nu.[11]

We betalen echter wel een andere prijs. De intensivering van de landbouw gaat gepaard met grote maatschappelijke kosten. Unieke flora en fauna namen sterk af in aantal en diversiteit door de monoculturen, het gebruik van chemische middelen, diepe ontwatering, vroeger maaien van graslanden (waardoor jonge weidevogels niet overleven) en het scheuren van bodems. Steeds zwaardere machines tastten de bodemstructuur aan en overbemesting en het gebruik van kunstmest trokken een zware wissel op het bodemleven en de waterkwaliteit. Bodems degradeerden. Landschappelijke beplantingen en slotenpatronen werden aangetast of verdwenen zelfs geheel. Sinds 1900 is maar liefst 50% van de lijnvormige cultuurhistorische elementen als sloten, houtwallen, houtsingels en graften verdwenen.[12] Onze cultuurlandschappen zijn steeds meer op elkaar gaan lijken. Het werd bovendien steeds stiller op het platteland. Het kenmerkende geluid van boerenlandvogels als de leeuwerik laat zich nauwelijks nog horen. Het aantal boerenlandvogels is sinds 1960 met 60 tot 70% teruggelopen.[13] De hoeveelheid insecten is meer dan gehalveerd, evenals de plantaardige biodiversiteit op landbouwgronden. Dierziekten duiken overal op, met gevaar voor dier en mens. De kwaliteit van de bodem en het oppervlaktewater is bijna overal slecht[14]. De kwaliteit van de lucht in grote delen van Nederland ook.

Afb. 2
Grutto in de wei
Foto: Harry Cock

11 Verriet (2011), *Voedsel in Nederland in de 20ste eeuw*; CBS (2015), *Armoede en sociale uitsluiting*.

12 Koomen, et al. (2007), *Veranderingen in lijnvormige cultuurhistorische landschapselementen*.

Vijftig jaar zoeken naar balans

Dat de huidige landbouw zo ten koste gaat van het landschap is veel individuele boeren niet aan te rekenen; het is het resultaat van hoe we als maatschappij sinds de Tweede Wereldoorlog hebben gestuurd op intensivering van de productie en op lage prijzen. Sicco Mansholt, als minister en Eurocommissaris in belangrijke mate de architect van die intensiveringsslag, was het aanvankelijk vooral te doen om emancipatie van de boeren, die ook recht hadden op een goed inkomen en om op vakantie te gaan. Begin jaren 70 veranderde zijn blik op de landbouw, hij zag dat de tanker moest worden bijgestuurd. Al in 1971 schreef Mansholt een notitie ‘inzake een economisch program’, waarin hij aansluiting zocht bij ‘Grenzen aan de groei’, het rapport van de Club van Rome. Hij bepleitte om binnen vijf jaar (!) om te schakelen naar een schone kringloopeconomie. Kunstmest zou aan regels worden gebonden en pesticiden zouden in Nederland moeten worden verboden. Die notitie vormde de basis voor een brief aan Franco Malfatti, voorzitter van de Europese Commissie. Bij de bespreking van de brief in 1972 riep commissielid Altiero Spinelli uit: ‘*Sicco are you becoming a hippy?*’[15]

Hoewel zijn oproep geen bijval kreeg, markeerde deze wel het begin van de principiële discussie over de relatie tussen ‘moderne’ landbouw en andere maatschappelijke waarden.

Cruciaal daarin is de vraag of landbouw moet worden verweven of gescheiden van natuur. Internationaal wordt dat nog wat scherper verwoord met *land sparing* versus *land sharing*, een fel debat over de beste route om natuur en landschap recht te doen. Als we zo intensief mogelijk landbouw bedrijven, minimaliseren we het grondbeslag van voedselproductie, en blijft er meer ruimte over voor ‘wilde’ natuur: *sparing*. Daar tegenover staat het idee, dat voedselproductie hoe dan ook veel ruimte inneemt, en dat we dus baat hebben bij een minder intensieve voedselproductie die ook ruimte biedt voor natuur: *sharing*. Nadat in de jaren 60 steeds duidelijker werd wat de prijs was van de onstuimige na-oorlogse groei van de landbouw, werd in Nederland aandacht geëist voor het belang van natuur en landschap in agrarische gebieden.

Met de Relatienota (1975) werd verweving onderdeel van overheidsbeleid. Maar daarmee kwam het verlies aan natuur- en landschapswaarden bepaald niet tot stilstand. Het casco-concept, zoals dat in de jaren tachtig door landschapsarchitecten werd ontwikkeld, koos daarom juist voor scheiding. Met de Ecologische Hoofdstructuur uit het Natuurbeleidsplan van 1990 legde ook de Rijksoverheid de nadruk op het idee van scheiding, maar zette tegelijk het verwevingsbeleid voort. De discussie over de beste route bleef. De laatste jaren zien we echter een nieuwe impuls. Houtwallen, struiken en bomen worden meer en meer gezien als nuttig voor landbouwsystemen, en daarmee krijgt verweving een nieuwe logica: natuur en landschap worden niet alleen gerespecteerd, maar werken samen met het landbouwsysteem.

Waar de maatschappelijke beweging tegen het voortrazende modernisme in de jaren 60 en 70 in de steden steeds sterker werd (Nieuwmarkt, Provo, krakers, Club van Rome) en uiteindelijk leidde tot een sterk gewijzigde omgang met stadsvernieuwing en minder ruimte voor de auto in de stad, is het keren van het modernisme in het landelijke gebied na vijftig jaar nog steeds niet gelukt. Blijkbaar springen er meer mensen in de bres voor ‘waarden’ tegenover economische belangen als het gaat om de kwaliteit van steden dan voor de kwaliteit van landschappen. Het zal er mee te maken hebben dat het landschap voor de meeste mensen niet de dagelijkse leefomgeving is, en de stad wel. Bovendien gaat de teloorgang van het landschap relatief langzaam, in ontelbare kleine stapjes die individuele boeren zetten, waardoor de meeste mensen er niet bij stil staan. In de stad was er vaak sprake van een grote, geplande sloop, hét moment om in actie te komen. Dat we in Nederland al vijftig jaar proberen om landbouweconomische belangen en maatschappelijke waarden met elkaar in evenwicht te brengen, zegt ook iets over de kracht en invloed van partijen die baat hebben bij de huidige vorm van landbouw. Bovendien is de landbouw voor het grootste deel ook een conservatieve sector. En het effect van ‘nooit meer een hongerwinter’ is dat voedselproductie in de ogen van de meeste Nederlanders iets essentieels is, dus goed, daar kom je niet aan. Wat ook meespeelt is de vraag tegen wie je precies je protest moet richten, wie spreek je als burger aan? In actie komen tegen de gemeente is eenvoudiger.

Inmiddels stapelen de problemen die voortkomen uit intensieve landbouw zich echter zo op (stikstof, luchtkwaliteit, zoönosen, verlies van bodemvruchtbaarheid, beperkte droogteresistentie) dat de tijd hopelijk rijp is om de tanker deze keer wel serieus van koers te laten veranderen. De voortekenen zijn er: voor het eerst sinds lange tijd een minister van Landbouw die pleit voor een forse koerswending, de Green Deal die wordt voorgesteld door de Europese Commissie, een Deltaplan biodiversiteitsherstel (deels voortkomend uit de agrarische sector zelf), en zo meer.

13 Sovon (2015), Monitoring boerenlandvogels.

14 In 2015 was de kwaliteit van maar liefst 97% van de regionale wateren ‘niet goed’ volgens de Kaderrichtlijn Water. Zie ook PBL 2018: De waterkwaliteit verbetert, maar voldoet in 2027 in veel wateren nog niet aan de doelen. Naar verwachting worden in 2027 slechts in 15% van de regionale wateren alle biologische doelen van de Europese Kaderrichtlijn Water volledig gehaald.

15 Mansholt; een biografie, Johan van Merriënboer, 2006.

“Wrang is dat de landbouw het landschap heeft gemaakt en weer liet verdwijnen.”

“Het werd steeds stiller op het platteland, boerenlandvogels laten amper van zich horen.”

“De tijd is meer dan rijp om de landbouwtanker van koers te doen veranderen.”

“Een aantrekkelijk landschap is niet links of rechts, het is van waarde voor arm en rijk.”

New Deal

Met een *New Deal* tussen boer en maatschappij beogen we dat consumenten een redelijke prijs betalen voor hun voedsel, en de boer een eerlijk inkomen ontvangt voor het produceren van gezond voedsel en daarnaast te zorgen voor schoon water, schone lucht, een vitale bodem en een aantrekkelijk, toegankelijk, biodivers landschap.

Landschapsinclusieve landbouw

Landschapsinclusieve landbouw is een intelligente, 21e-eeuwse vorm van landbouw, waarbij de productie van voedsel bijdraagt aan een aantrekkelijk, rijk, biodivers en toegankelijk landschap waarin aandacht is voor erfgoed, schoonheid en voor de mensen die er in wonen, leven en werken.

Landschapsinclusieve landbouw gaat uit van natuurlijke processen, en een gezonde bodem. Kringlopen worden zo veel mogelijk op regionale schaal gesloten. In een landschapsinclusieve landbouw zien we de landschappelijke diversiteit van Nederland terug in het voedselproductiesysteem en omgekeerd. Landschapsinclusieve landbouw is een verbreding van het begrip natuurinclusieve landbouw.

Waar het pleiten voor een landschapsinclusieve landbouw in de jaren 70 nog kon worden weggezet als een idee van idealistische hippies, vijftig jaar later is duidelijk dat de nadelen van het huidige systeem niet meer opwegen tegen de voordelen ervan. Het uitwringen van het natuurlijk systeem keert zich inmiddels tegen die landbouw zelf. Daarom pleiten wij Als College van Rijksadviseurs in Panorama Nederland en in de pilots landschapsinclusieve landbouw voor een *New Deal* tussen boer en maatschappij. Opdat de boer weet waar hij aan toe is en langdurig een goede boterham kan verdienen, opdat de maatschappij naast gezond en betaalbaar voedsel ook schone lucht, schoon water en een biodivers, aantrekkelijk landschap krijgt. Veel boeren willen graag op een andere manier voedsel produceren, zo blijkt onder meer uit de Trouw-onderzoeken in 2019[16].

Veel boeren hebben in eerste instantie geprofiteerd van de landbouwsuccessen, maar de laatste jaren staat hun inkomen onder druk. Ze gaan gebukt onder hoge financiële lasten en hebben een relatief laag inkomen. Het aantal boeren als aandeel van de beroepsbevolking is bovendien sterk teruggelopen: van 20% in 1950 tot 1,4% nu. Uit gebrek aan opvolgers of toekomstperspectief stoppen veel boeren met hun bedrijf. Collega-boeren uit de omgeving nemen de grond en dier- en milieurechten vaak wel over, maar niet de opstallen; die komen in rap tempo leeg te staan.

Afb. 3
In het houtsingellandschap van de Friese Wouden zijn landschap en landbouw nauw verweven
Foto: Harry Cock

16 www.destaatvandeboer.trouw.nl.

Schoonheid en natuurwaarde

Vrijwel alle Nederlandse landschappen zijn ontgonnen, aangelegd en ingericht voor het produceren van voedsel. Soms speelden esthetische overwegingen daarbij een rol - denk aan droogmakerijen als de Beemster, aan de Deltawerken en aan de landschapsplannen bij ruilverkavelingen - maar in het algemeen zijn onze landschappen gevormd vanuit pragmatische overwegingen met de middelen die onze voorouders ter beschikking hadden. Desondanks zijn de meeste Nederlandse landschappen van een grote schoonheid. Ook zijn Nederlandse landschappen meestal niet aangelegd met veel aandacht voor het produceren van natuurwaarden; die kwamen vanzelf. In weilanden en op akkers kwamen typerende kruidenvegetaties tot ontwikkeling en in houtwallen en sloten typerende water- en oevernatuur.

Natuurwaarden en landschapsschoon zijn eigenlijk ‘bijvangst’. Vanzelfsprekende bijproducten van een bepaald landbouwkundig gebruik dat is geënt op de specifieke natuurlijke omstandigheden van een plek. Lange tijd waren liefhebbers van de meer cultuurhistorische kant van het landschap, en liefhebbers van de biodiversiteit die deze landschappen voortbrachten verbonden door hun gezamenlijke liefde voor het landschap. In hun wens om de schoonheid van het landschap te behouden was er aandacht voor het natuurlijk en het cultureel erfgoed. Helaas was er de afgelopen decennia steeds minder aandacht voor cultuurrijke natuur. Met de ontwikkeling van de Ecologische Hoofdstructuur kwam het accent veel sterker op zelfstandige nieuwe natuurgebieden te liggen.[17]

Met de komst van de EHS werden landbouwgronden als gebieden met natuurpotentieel in zekere mate ‘opgegeven’. Een ‘uitvinding’ om natuur te redden, en die ook tot op zekere hoogte werkt voor sommige vormen van natuur, heeft geleid tot een sterkere mate van scheiding tussen landbouw en natuur en geleid tot een versnelde afname van de natuurwaarden van het agrarische cultuurlandschap.

Nu de natuurwaarden van cultuurlandschappen in de afgelopen decennia zo drastisch zijn afgenomen, keren steeds meer natuurliefhebbers zich af van het agrarische landschap – het is verworden tot groene woestijn of ‘grasfalt’, zoals het ook wel wordt genoemd. De natuurwaarden van het stedelijk gebied overtreffen inmiddels in veel gevallen die van het landelijk gebied. Natuurliefhebbers verwelkomen nu zonne-energiecentrales op landbouwgrond, omdat in de kruidenvegetaties rond het plastic en gegalvaniseerd staal meer natuurwaarden te vinden zijn dan in de monoculturen van Engels raaigras waarvoor ze in de plaats komen. Als dat niet cynisch is.

De door ons als CRa bepleite *New Deal* tussen boer en maatschappij moet zorgen voor een ommekeer, waardoor het cultuurlandschap weer aantrekkelijk wordt voor zowel cultuur- als natuurliefhebbers.

Landschap als verbindende kracht

De meeste Nederlanders hebben een warme band met het landschap als plek om tot rust te komen, uit te waaien en van de natuur te genieten. In het Sociaal en Cultureel Rapport 2019 ‘Denkend aan Nederland’ besteedt het Sociaal Cultureel Planbureau een heel hoofdstuk aan de betekenis van het Nederlandse landschap voor onze nationale identiteit. Volgens het SCP wordt ‘landschap’ na ‘normen en waarden’, ‘taal en cultuur’ en ‘rechtsstaat’ het meest genoemd als datgene dat inwoners verbindt met Nederland: “De verbindende kracht die maar liefst driekwart van de Nederlanders aan het landschap toekennen, waarbinnen zij overigens verschillende favorieten koesteren, rechtvaardigt een inspirerend en inclusief debat, waarin aandacht is voor behoud van erfgoed en voor duurzaam en bezield beheer van ieders leefomgeving, te stad en te land.”[18] Toch speelt landschap nauwelijks een rol van betekenis in verkiezingsprogramma’s, waarschijnlijk omdat de meeste mensen veronderstellen dat het landschap er gewoon is en waarschijnlijk ook omdat de meeste veranderingen relatief traag gaan.

Een aantrekkelijk landschap is niet links of rechts en is van waarde voor arm en rijk. Het is van belang als recreatie-omgeving, om in te fietsen of te wandelen, of om vanuit de trein of je auto van het uitzicht te genieten en even een contact te maken met het aardse leven als je in je hoofd alweer bij de volgende vergadering bent.

Investeren in landschap loont

Landschap is alles en het is er altijd. Ik leerde in Wageningen dat landschap ‘het geheel van waarneembare verschijnselen aan het aardoppervlak’ is. Landschap gaat over de aarde en over de manier waarop we die als mens benutten om in onze behoeften te voorzien en een aangenaam leven te leiden. Landschap is de spiegel van de samenleving: net zoals de samenleving, zal ook het landschap altijd veranderen. Soms gaan kenmerken of kwaliteiten verloren en dat is niet erg, zolang die veranderingen niet al te schoksgewijs gaan, er nieuwe kwaliteiten voor in de plaats komen en kernkwaliteiten overeind blijven. Die kernkwaliteiten zijn in elk landschap weer anders. Vrijwel iedere verandering kan nieuwe landschappelijke kwaliteiten opleveren. Landschap is ook de spiegel van de aarde zelf: hoe het gesteld is met de bodem, water en dergelijke is af te lezen aan het landschap.

Het feit dat het landschap er altijd is, wil niet zeggen dat je de processen die er invloed op hebben ongestuurd hun gang moet laten gaan. Het landschap is kwetsbaar, zo hebben we kunnen zien in de afgelopen decennia. Het vraagt dus om zorg en aandacht van boer en overheid, anders verdwijnt de kwaliteit ervan. Terwijl een kwalitatief hoogwaardig landschap juist zo belangrijk is voor het welbevinden van het grootste deel van de Nederlanders.

17 Michiel Purmer, 2018, Het landschap bewaard; Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten.
18 www.scp.nl/publicaties/monitors/2019/06/26/denkend-aan-nederland.

“Inzet van ruimtelijk ontwerpers heeft tot nieuwe ideeën geleid.”

Nederland heeft ook Europese verplichtingen om goed voor het landschap te zorgen. Met de ondertekening van het Europees Landschapsverdrag[19] (ELC) in 2005, is vastgelegd dat Nederland een landschapsbeleid zal opstellen waarin algemene beginselen, strategieën en richtlijnen worden geformuleerd die het mogelijk maken om specifieke maatregelen te treffen gericht op de bescherming, het beheer en de inrichting van landschappen. Ook moeten er kwaliteitsdoelstellingen worden opgesteld voor specifieke landschappen en hun landschappelijke kenmerken en karakteristieken en de maatschappelijke waarde die deze vertegenwoordigen. In Nederland wordt de ELC altijd een beetje genegeerd, maar in Zuid-Europa is die in sterke mate sturend en werkt hij zeer positief. Landschap ontwikkelen en onderhouden vraagt om inspanningen en kost geld. Jaarlijks is er zo’n 400 tot 600 miljoen euro nodig[20 21]. Om het landschap duurzaam in stand te houden, om boeren te kunnen betalen voor de aanleg, herstel en het beheer van groen erfgoed en om boeren te compenseren voor inkomstenderving. Maar ook voor de uitbreiding en onderhoud van het recreatieve netwerk.

Een aantrekkelijk landschap kost weliswaar geld, maar kent ook vele baten, zoals een hoogwaardige woonomgeving voor mensen, een gunstig vestigingsklimaat voor bedrijven[22], een impuls voor de recreatieve sector, een hogere huizenprijs, een betere gezondheid, etc. Wanneer de investeringen worden afgezet tegen de baten, ontstaat een positief saldo van 17,8 miljard euro, volgens een studie van het Ministerie van LNV uit 2007.[23]

Tenslotte kunnen maatschappelijke investeringen in landschap voor boeren een aantrekkelijk verdienmodel worden, als zij duurzaam worden betaald voor hun landschappelijke diensten als landschapsbeheer, waterzuivering, koolstofvastlegging, verhoging biodiversiteit, en het herstellen, in stand houden en beheren van groen en niet-groen erfgoed. Veel van de cultuurhistorisch waardevolle elementen, zoals slaperdijken, houtwallen en singels, greppels, dobbes, kruinige percelen, etc. hebben hun landbouwkundige functie immers grotendeels verloren. Instandhouding en beheer ervan kost tijd en geld. Boeren zouden hiervoor een duurzame vergoeding moeten ontvangen, niet als subsidie, maar als redelijke vergoeding voor het leveren van landschappelijke diensten: een mooi, cultuurhistorisch waardevol en biodivers landschap als product van de landbouw, net als melk en aardappelen. Hiervoor zijn verschillende vormen denkbaar, direct: door vergoeding voor werkzaamheden of indirect: in de prijs die de consument betaalt vanwege dat landschap of het opzetten van neventakken gericht op landschapswaardering. Ook wetgeving kan hierbij behulpzaam zijn.

Ontwerpers als bruggenbouwers

Er zijn allerlei lastige opgaven in de wereld van landbouw en voedsel waar ontwerpers het antwoord niet op zullen hebben - denk aan mestbeleid, Europese financiering, voedselveiligheid. Maar er zijn ook opgaven waarvoor de capaciteiten van ontwerpers, in multidisciplinaire teams, bij uitstek behulpzaam zijn.

Het inschakelen van ruimtelijke ontwerpers als landschapsarchitecten en het kiezen van een ruimtelijk perspectief heeft geleid tot waardevolle nieuwe inzichten voor boerenbedrijven en hun omgeving. Het is van belang om bij dit soort samenwerkingen het juiste schaalniveau te kiezen: op de lokale schaal kun je andere onderwerpen verkennen dan op de regionale schaal. Het mooie is dat ruimtelijk ontwerp tegelijk generiek en specifiek is: plattegronden, doorsneden, visualisaties en diagrammen maken zichtbaar hoe iets op een bepaalde plek kan worden opgelost, maar leveren ook de ingrediënten om gelijksoortige oplossingen voor andere plekken te ontwikkelen. En belangrijker dan dat: ruimtelijk ontwerpers zijn vertrouwd met de kaart, zodat zij bijvoorbeeld kunnen laten zien wat de consequenties van regionale voorstellen zijn voor de lokale schaal, en vice versa. Door samen te werken met experts op het gebied van agronomie, economie, sociale wetenschappen, etc. die het proces inhoudelijk voeden kunnen via ontwerpend onderzoek kansen in beeld worden gebracht.

De landbouw zal zich moeten herorganiseren op basis van kringlopen, meer en meer in regionaal verband. Juist die schaalsprong geeft ontwerpers een rol, en vraagt om integratie van verschillende, soms tegenstrijdige belangen.

We hebben in de pilots gemerkt hoe het ontwerp van grote waarde kan zijn. Via het landschapsontwerp kunnen verleden en toekomst met elkaar worden verbonden en kunnen toekomstperspectieven aantrekkelijk in beeld worden gebracht. Die ontwerpers moeten natuurlijk samenwerken in multidisciplinaire teams en met betrokkenen in een gebied, zoals we ook in de pilots hebben gedaan. De drie ontwerpbureaus hebben in de pilots getoond dat ze een brug kunnen slaan tussen boerenbedrijven en gebiedsniveau, tussen heden en toekomst, tussen voedselproductie en het landschap dat dat voortbrengt. Bovendien bleken de ontwerpers prima in staat om mee te denken over kringlopen, die te verbeelden en te laten zien waartoe deze leiden in een ruimtelijk beeld.

New Deal

De door ons zo vurig bepleite *New Deal* tussen boer en maatschappij zal alleen slagen als boeren economisch gezond kunnen werken, een goed inkomen verdienen en waardering krijgen voor hun werk. Een goed verdienvermogen is een belangrijke voorwaarde voor het slagen van de transitie naar (landschapsinclusieve) kringlooplandbouw, zo stelt de taskforce verdienvermogen.[24] Of zoals Johan Remkes het onlangs formuleerde bij de aanbieding van het eindadvies van het Adviescollege Stikstofproblematiek: ‘Boeren kunnen niet *groen* zijn als ze *rood* staan’[25]

In de pilots hebben wij in drie gebieden verkend hoe boeren in de toekomst een goed inkomen kunnen verwerven en tegelijkertijd duurzaam kunnen produceren in een aantrekkelijk landschap. Uit de pilots bleek onder meer dat er nog een aanzienlijke financiële opgave ligt – die weliswaar varieert per pilot – en dat er op korte termijn nog geen zicht is op een duurzaam landschapsinclusief verdienmodel (zie hiervoor ook het essay over landbouweconomie verderop in deze bundel). Er zijn voldoende aanknopingspunten om met gericht binnen- en buitenlands beleid stapsgewijs de omwenteling te maken naar landschapsinclusieve landbouw. In ons advies besteden we ruimschoots aandacht aan de conclusies die dat heeft opgeleverd. In combinatie met de recente goede adviezen van onder andere de commissie-Maij en de commissie-Remkes en de Visie op kringlooplandbouw van LNV, zijn er hiermee ruim voldoende bouwstenen om na vijftig jaar zoeken naar balans, concrete en doelgerichte stappen te zetten op weg naar landschapsinclusieve landbouw.

Afb. 4
Het kleinschalige coulissenlandschap van Noordoost-Twente is rijk aan houtwallen. Boeren zouden een duurzame vergoeding moeten ontvangen voor het beheer ervan. Foto: Harry Cock

19 www.coe.int/en/web/landscape.
20 Nederland weer mooi; Deltaplan voor het landschap, VNC, 2007.
21 KPMG 2010, Duurzame financiering van landschap; Een onderzoek naar de financieringsbehoefte van beheer en herstel van waardevolle, nationale en provinciale cultuurlandschappen, in opdracht van IPO, LNV en VROM.
22 Blind Spot; metropolitan landscape in the global battle for talent, 2016, WUR, Vereniging Deltametropool, RCE, Staatsbosbeheer, Ministerie van EZ.
23 Investeren in het Nederlandse Landschap; opbrengst: geluk en euro’s. Ministerie van LNV, 2007.
24 www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/05/13/verdienvermogen-boer-essentieel-voor-omslag-naar-kringlooplandbouw.
25 www.boerenbusiness.nl/mest/artikel/10887676/remkes-wenst-opvolger-minas-voor-de-landbouw.